

УСНИЙ ТЕКСТ, ЙОГО РІЗНОВИДИ ТА КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

Дослідження присвячено вивченню комунікативно-прагматичного аспекту усного мовлення. Пропонована система комунікативно-прагматичних категорій усної комунікації сприяє вирішенню теоретичних та прикладних аспектів вивчення усного тексту, перш за все встановленню істинних відношень між семантикою, прагматикою, просодикою, сегментною фонетикою та фонологією усної комунікації.

Ключові слова: *текстові категорії, усне мовлення, комунікативно-прагматичні категорії.*

Исследование посвящено изучению коммуникативно-прагматического аспекта устной речи. Предлагаемая система коммуникативно-прагматических категорий устной коммуникации способствует решению теоретических и прикладных аспектов изучения устного текста, прежде всего установлению истинных отношений между семантикой, прагматикой, просодикой, сегментной фонетикой и фонологией устной коммуникации.

Ключевые слова: *текстовые категории, устная речь, коммуникативно-прагматические категории.*

The study is devoted to communicative and pragmatic aspects of oral speech. The proposed system of communicative and pragmatic categories of oral communication contributes to the solution of oral text theoretical and applied aspects, first of all to identifying real correlations between semantics, pragmatics, prosody, segmental phonetics and phonology in oral communication.

Key words: *text categories, oral speech, communicative and pragmatic categories.*

Текстові категорії (за змістом, структурою, функціонуванням, прагматикою і комунікативною спрямованістю), будучи різними по суті, не складаються між собою, а накладаються одна на одну, по-

роджуючи єдине утворення, що якісно відрізняється від суми його складників. Усне мовлення надзвичайно різноманітне у всіх своїх виявах, це не просто замкнута в собі система мовленнєвих знаків, а система правил комунікативної поведінки людини в умовах певної культури і відповідного соціуму. Якщо розуміти мову як особливий спосіб поведінки мовця, то необхідно враховувати виключну здатність кожної конкретної мови пристосовуватися до нескінченного розмаїття ситуацій спілкування. Ще М. М. Бахтін писав у 30-х роках: “Мовленнева воля мовця відбувається насамперед через вибір певного мовленнєвого жанру, який визначається специфікою сфери спілкування, предметно-змістовними (тематичними) думками, конкретною життєвою ситуацією. Такі жанри існують у всіх різноманітних сферах усного спілкування” [1, с. 256–257]. Описуючи класифікацію жанрів саме усного мовлення, доцільно розрізнявати дві його **форми** — **діалог** і **монолог**. Характеристики діалога (фонетичні, синтаксичні, лексичні) повинні надаватися з урахуванням відмінних соціальних ролей мовців: розмова одного й того самого інформанта з керівником і підлеглим, з дитиною і дорослою людиною, зі знайомою і незнайомою людиною тощо.

Різнманітність монологічного мовлення пропонується аналізувати за наступною схемою [3, с.14]:

Таблиця 1

Різновиди монологічного мовлення

Читання	Підготовлене мовлення	Непідготовлене мовлення
Непідготовлене	Переказ тексту	Задана тема
Підготовлене	Опис зорового ряду	Незнайома тема
Напам'ять	Лекція (доповідь)	

Усі види монологічного мовлення можуть бути схарактеризованими з боку їхньої лінгвістичної вмотивованості й ступеня спонтанності.

Звертаючись до подальшої класифікації жанрів або типів усного мовлення, необхідно завжди вводити в аналіз особливостей його реалізації низку комунікативно-прагматичних категорій, які містять типові характеристики мовленнєвої комунікації, в результаті чого будь-яка ситуація спілкування відповідатиме певній комунікативно-прагматичній категорії і, відповідно, її можна буде віднести до одно-

го з представлених розмовних типів [19, с. 28–32]. **Категорія** визначається як “надзвичайно широке поняття, у якому відбито найбільш широкі й суттєві властивості, ознаки, зв’язки і відносини предметів та явищ об’єктивного світу” [10, с. 280].

За результатами досліджень усного мовлення багатьох науковців [3–6; 8; 12; 15; 18; 21], пропонується розділити **комунікативно-прагматичні категорії** на такі дві великі групи, що а) характеризують мовця і б) характеризують сам усний текст. Вихідною точкою аналізу першої групи може бути:

1. Комунікативна інтенція мовця, яка, за І. П. Сусовим, має широке і вузьке трактування. Широка інтенція стосується домовленнєвої фази комунікації, на якій визначаються складники і комбінація мовних одиниць, що відповідають ситуації спілкування, функціональний стиль, а також набір відповідних мовленнєвих засобів. “Вузьке” розуміння інтенції зводиться до поняття ілокутивного акта, що являє собою процес розкриття мовцем наміченої мети, який відбувається водночас із процесом говоріння (локутивний акт) [13, с. 101].

Функції мовленнєвих дій під час спілкування, пов’язані з інтенцією (наміром) мовця, можуть бути директивними, наративними і дискурсивними (у побутовій та науковій сферах, у художньому мовленні, в публіцистичному та політичному мовленні).

До **директивних** типів мовленнєвих актів можна віднести такі, в яких проявляється указуючий і інструктуючий характер мовленнєвих дій. У цьому випадку мовленнєві дії спонукають учасників комунікації до виконання інших дій, наприклад, священиком у церкві та парафіянами, спілкування доктора з пацієнтом: *Приймайте пігулки тричі на день*. Цікаві результати отримали К. Уест та С. Фенстермакер, які досліджували саме спілкування лікарів із пацієнтами і виявили, що чоловіки-лікарі використовують сильні директиви та імперативи, відбиваючи їхню волю і безкомпромісність. Лікарки-жінки не так категоричні, вони висловлюють пропозиції, закликаючи пацієнтів до співробітництва, чим зацікавлюють хворого і викликають у нього позитивні емоції [25].

Дискурсивні типи усного мовлення налаштовані на обговорення питань, що мають певну проблемну значущість для учасників комунікації. Так, до цієї категорії можуть бути віднесені обговорення

проблем як політичного життя між двома друзями, так і двох вболівальників з футболу про хід футбольного чемпіонату.

Художнє мовлення містить в собі множинність тематичних циклів, представленість і монологічної, і діалогічної форм мовлення, як правило, воно більшою мірою підготовлене, йому передують первинні письмові тексти.

Наукову сферу мовлення складає однорідність тематичного фактора. Воно розраховане на велику групу слухачів, виконує інформативну функцію, в основному має монологічний характер.

Публіцистичне та загально-політичне мовлення включають в себе множинність тематичних циклів, виконують чотири функції — інформативну, впливову, естетичну і функцію повідомлення. Воно є певною мірою монологічним, розрахованим на велику аудиторію слухачів [14, с. 249–250].

За теорією Дж. Серля [12], функції мовлення виконують **констативи**, в яких повідомляється про певні факти життя: *Лекція з теорфонетики відбудеться у в'ятницю; комісиви*, в яких мовець бере на себе обіцянку щось виконати (договір, клятва, обіцянка, парі тощо): *Я візьму участь у конференції; експресиви*, призначені для виразу психічного ставлення мовців до предметів або ситуації спілкування, за допомогою експресивів мовець висловлює подяку, вітання до свята, співчуття, вибачення тощо: *Вибачте мені, будь ласка, за втручання у розмову; декларативи*, що слугують мовцю з відповідним соціальним рівнем оголосити про зміну статусу певної особистості (оголошення про нове призначення, шлюб, присвоєння нагороди, імені, початку або закінчення якоїсь церемонії тощо): *Я оголошую перерву*. Серед директивів можна виділити ще **інтеррогативи**, пов'язані з запитом про інформацію: *До якої сім'ї відносяться англійська, німецька, іспанська та французька мови?*

Усне мовлення може бути прямим і непрямим. Так, інтеррогативи можуть узяти на себе функцію прохання в певних комунікативних ситуаціях (один із видів директив): *Чи не можна перенести засідання вченої ради на пізніший термін?*

Неважко помітити, що три ілокутивних класа Дж. Серля повторюють функції мовного знака в моделі К. Бюлера: репрезентативи = функція представлення, експресиви = функція вираження, директиви = апелятивна функція [4].

2. Категорія ступеня підготовленості партнерів до усного спілкування містить в собі такі характеристики, як підготовлені зазвичай, підготовлені спеціально і зовсім не підготовлені комунікативні акти. Вони класифікуються наступним чином:

- підготовлене усне мовлення (читання, переказ, опис зорового ряду, лекція (доповідь);
- спонтанне мовлення:
 - природне спонтанне мовлення;
 - природне аранжоване спонтанне мовлення;
- фіктивне усне мовлення:
 - фіктивне розмовне мовлення;
 - фікціональне розмовне мовлення;
- інсценоване усне мовлення.

Оснoву підготовленoгo уснoгo мoвлeння склaдaє письмoвий текст, з яким зaдaлeгiд знaйoмиться мoвeць, дoпoвiдaч, лeктoр aбo oрaтoр. **Тeмa** aбo пeрeлiк тeм спiлкyвaння визнaчaються спeцiальнo. Мiж iншим, тeмa мoжe бyти нeвiдoмoю, нe зaзнaчeнoю пoпeрeднo.

Спoнтaннe пpиpoднe мoвлeння вiдбyвaєтьсa бeз пoпeрeднoї пiдгoтoвки, пpотe iнoдi мaють мiсцe тaкi мoвлeннeвi спoнтaннi aкти, якi пoтpeбyють тpивaлoї пiдгoтoвки, тoбтo **aрaнжoвaнi**.

Фiктивнe спoнтaннe мoвлeння мiстить в сoбi пpoцeс, oрiєнтoвaний нa пeвнy мeтy, нaпpиклaд, пpoцeс зaxистy y сyдi. **Фiкцioнaльнe** мoвлeння — цe лiтepaтyрнo oфoрмлeнe мoвлeння пepсoнaжiв. **Инсцeнoвaнe** мoвлeння, нaвпaки, вiдбивaє дiйснiсть iншoгo пopядкy, нaпpиклaд, тeaтpальнi вистaви, тeлeфiльми, щo пeрeдбaчae iснyвaння дpaмaтичних дiaлoгiв пiд чaс тeaтpальнoї вистaви. Цi дiaлoги, з oднoгo бoкy, фiкцioнaльнi, a з iншoгo, iнсцeнoвaнi [20].

Усi типи уснoгo мoвлeння бaжaнo нeoдмiннo xapaктepизyвaти з yрaхyвaнням iхньoї лiнгвiстичнoї вмoтивoвaнoстi й спoнтaннoстi, a пo-дpyгe, з пoзицiй нaйбiльш цiкaвих aспeктiв iхньoгo oписy.

Пiд **вмoтивoвaнiстю** рoзyмiєтьсa зaлeжнiсть усiх лiнгвiстичних oзнaк втoриннoгo пoрoджyвaнoгo тeкстy вiд xapaктepистик пepвиннoгo тeкстy, який склaдaє oснoвy втoриннoгo тeкстy. Спoнтaннiсть пoв'язaнa зi стyпeнeм нeзaлeжнoстi мoвця вiд змiстy пepвиннoгo тeкстy. Нeмaє сyмнiвy в тoмy, щo з пoслaблeнням вмoтивoвaнoстi уснoгo мoнoлoгy зрoстae стyпiнь спoнтaннoстi мoвлeння i в усiх випaдкaх

комбінація цих двох характеристик впливає на лінгвістичні ознаки породжуваного тексту [2].

Максимально вмотивованими (100 %) і мінімально спонтанним є усі три різновиди читання — непідготовлене (без попереднього знайомства зі змістом), підготовлене (з попереднім читанням) і читання напам'ять (максимальна попередня підготовка). Серед різновидів підготовленого мовлення самим високим ступенем вмотивованості, майже нульовим ступенем спонтанності, відрізняється переказ тексту: його майже повністю (з точки зору теми, лексики і синтаксису) задано первинним текстом, що читався.

Цікавою вважається залежність лінгвістичних характеристик переказу від ступеня складності первинного тексту. Напевно, найбільш легким для переказу буде сюжетний текст, найбільш важким, потребуючим високого рівня володіння мовленням, вважається несюжетний, описово-поміркований текст, що певною мірою залежить від рівня мовленнєвої культури мовця. Опису зорового ряду (картинки, фільми, зовнішності або портрета людини, пейзажу тощо) притаманний середній ступінь мотивованості (більш низький у порівнянні з переказом): тема і лексика визначаються зоровим рядом, синтаксис повністю вільний [3, с. 15–16].

Підготовлене мовлення (лекція або доповідь, виступ під час захисту наукових творів) важко оцінити однозначно. Ці тексти мотивуються темою і всім арсеналом знань мовця. Крім того, публічному виступу передують детальний письмовий текст. Спонтанність при цьому цілком залежить від ступеня мотивованості і також варіює у широкому діапазоні.

Нарешті, останній тип монологу — розповідь, яка є мінімально мотивованою і максимально спонтанною (непідготовлене мовлення). Тексти такого типу визначаються лише тематично — питанням, яке формулює експериментатор.

3. Наступну комунікативно-прагматичну категорію складає ступінь *офіційності комунікативної ситуації*, тобто визначення характеру спілкування: чи це приватна, неофіційна або, навпаки, офіційна бесіда. Обставини спілкування бувають формальними і неформальними. Вони вимірюються ознаками стосунків — між друзями, членами однієї родини комунікація будується зовсім не так, як між чужими людьми, особливо якщо співрозмовники суттєво різні за віком або

за соціальним статусом. Спілкування може бути також публічним і особистим, релігійним і мирським, поважним і зневажливим, висококультурним і малокультурним тощо [17, с. 35].

4. Існує безліч соціолінгвістичних моделей варіювання мовлення через багатомірність соціальної диференціації мови, але первинними вважаються услід за О. Д. Швейцером протиставлення двох площин **соціально обумовленої варіативності** мови — **стратифікаційної та ситуативної** [17, с. 15–20]. Стратифікаційна варіативність усного мовлення відбиває соціально-класову структуру суспільства. Одиницю *стратифікаційного виміру* мови складають мовні колективи. Соціальний статус мовця належить до понятійного ряду, пов'язаного зі стратифікаційною варіативністю мови і разом з тим визначає ситуативний вимір мови через рольові відносини. Одиницю *ситуативного виміру* утворюють ролі, зумовлені **взаєминами партнерів комунікації**, які можуть бути симетричними й асиметричними. Симетричні форми спілкування базуються на соціальній рівності співрозмовників, асиметричні відносини викликані антропологічними, соціально-культурними та професійними чинниками. Антропологічні параметри пов'язані з гендерним фактором, різницею у віці, опозицією “дитина — доросла людина” тощо. Вважаються доказаними відмінності у мовленнєвому спілкуванні жінок і чоловіків. Встановлено, що жінки більшою мірою ставлять запитання, підтримуючи діалог, виявляють солідарність і погоджуються зі співрозмовником, часто стимулюючи бесіду мінімальними відповідями типу вигуків або займенників, якщо ж їх перебивають або не підтримують під час спілкування, вони приймають стратегію “мовчазного протесту”. Чоловіки часто перебивають співрозмовника, схильні не погоджуватися з думкою свого партнера, ігнорують коментарі інших учасників бесіди або реагують на них без ентузіазму, більш жорстко контролюють тему розмови, прямо висловлюють думки. Дебора Таннен встановила, що чоловіки і жінки говорять з різним ступенем прямоти про різні речі, але в позах, які вони приймають під час спілкування, жестах і словах чоловіки менше схильні до прямоти, ніж жінки. Якщо дівчата і жінки усіх віків сидять близько одна до одної і дивляться просто у вічі співрозмовнику, то хлопчики й чоловіки сидять під певним кутом до свого візаві і в основному ніколи не дивляться у вічі один одному, що символізує приязність, а не відхід від зближення. Дослідниця за-

значає також, що серед чоловіків прийнято не реагувати на розповідь про якусь проблему подібними зі свого життя історіями, а давати конкретну пораду [24].

Ф. Джонсон і Е. Еріз виявили під час опитування, що жінки вважають розмови з іншими жінками дуже важливими для їхнього особистого життя, у той час як чоловіки оцінюють спілкування з іншими чоловіками для себе незначущим [22].

Асиметрія в діалогах дорослих і дітей (батьків та дітей) виражається у декількох типах мовленнєвих стратегій: 1) спрощене мовлення, спроба полегшити розуміння, 2) підтримка мовлення дитини, 3) виправлення мовленнєвих помилок дитини [19, с. 72]. При цьому батьки схильні до видачі розпоряджень дітям частіше, ніж матері, і більш часто синам, ніж дочкам.

Асиметрію, зумовлену соціально-культурними чинниками, становить різниця у соціальному і адміністративному статусі мовців. “Навіть мовлення одного й того самого мовця або мовлення однієї групи людей з однією історією мови може бути розкладеним на декілька діалектів: у мові індивіда можуть бути суттєві лінгвістичні розбіжності в різних соціальних ситуаціях, наприклад, при звертанні до рівного собі або до керівництва” [3, с. 56–57; 16, с. 217]. Основу асиметричності відносин між комунікантами, зумовлену професійними чинниками, складає відмінність у рівні освіти, що викликає різницю в їхній інформованості про певну галузь знань, при цьому особливості вимови, інтонації, тембру і постановки голосу свідчать про певний статус мовця, але не контролюються ним. У роботі В. Штайніга [23] представлено різноманітні сигнали соціального статусу мовця в усному мовленні: різноманітність словникового запасу, використання жаргону, вміння конструювати граматично правильні речення, точність визначень, швидкість мовлення, правильна акцентуація і паузація, виразність інтонації, вміння підтримувати і регулювати дистанцію під час спілкування тощо. І, нарешті, саме структура мовленнєвого акту може викликати асиметрію мовленнєвої поведінки мовців, як це відбувається під час інтерв'ю або опитування, коли мовці вимушені дотримуватися певних правил спілкування.

5. Головною рисою *категорії кількості учасників комунікації* є відмежування комунікативних актів, у яких беруть участь двоє мовців або велика група комунікантів. Таке розмежування важливе тому, що

під час розмови двох учасників адресат являє собою водночас і слухача. Натомість, під час групового спілкування усі учасники комунікації (крім мовця) можуть іноді виступати в ролі адресата, а в інші моменти окремо можна визначити і мовця, і слухача (слухачів), і адресата. Це відбувається у тих випадках, коли між двома мовцями розгортається полеміка, а інші слухають зацікавлено їхні доводи. Крім того, колективна бесіда може відбуватися і в малих, і у великих групах. Значущою виявляється також фонація мовця — шепіт обмежує, а гучність голосу розширює кількість співрозмовників.

До другої групи можна віднести:

6. Просторово-часові умови спілкування: ближня комунікація — це збіг часу та близькість у просторі (обличчям до обличчя) і дальня комунікація (збіг у часі і віддаленість у просторі), наприклад, телефонні розмови, теле- та радіопередачі, інтернет-повідомлення.

К. Брінкер [19] виділяє наступні основні функції усного тексту:

- 1) інформативну;
- 2) апелятивну;
- 3) функцію прийняття на себе обов'язків;
- 4) декларативну;
- 5) контактну.

Цікаво, що автор, зберігаючи принциповий підхід Дж. Серля, відмовляється від назв “репрезентативи” й “експресиви”, надаючи перевагу більш однорідним назвам (інформативна та контактна функції відповідно). На думку вченого, це зроблено для підсилення особливості комунікативного контакту між адресантом усного тексту і реципієнтом [19, с. 104].

О. О. Земська виділяє у публічному спілкуванні ще два підвиди мовлення: масову комунікацію (радіо, телебачення) і колективну комунікацію (лекція, доповідь, виступ на зборах). Вагому різницю у цих видах мовлення складає те, що під час масової комунікації (на відміну від колективної) відсутній зворотній зв'язок між мовцем та слухачем, а колективна промова натомість дає можливість мовцю дізнатися (почути, побачити, відчутти) про реакцію слухачів і відреагувати на неї [8, с. 9–13].

Дослідження особливостей реалізації усного мовлення з урахуванням розглянутих комунікативно-прагматичних категорій дозволить всебічно систематизувати безліч усних текстів, а також сприятиме

розробці цілої низки правил усної комунікації — це ті основні завдання, рішення яких уможливить більш успішне опрацювання теоретичних та прикладних аспектів вивчення усного тексту, крім того допоможе встановити істинні відношення між семантикою, прагматикою, просодикою, сегментною фонетикою та фонологією усної комунікації.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров // Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — С. 237–280.
2. Богданова Н. В., Панерина И. С. Влияние мотивированности и спонтанности на синтаксические признаки разных видов неподготовленной монологической речи // Герценовские чтения, посвященные 200-летию Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — СПб., 1997. — С. 74–76.
3. Богданова Н. В. Живые фонетические процессы русской речи. — СПб., 2001.
4. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция языка / пер. с нем. — М., 1993.
5. Вандриес Ж. Язык. — М., 1937.
6. Головин Б. Н. Вопросы социальной дифференциации языка // Вопросы социальной лингвистики : сб. ст. — Л., 1969.
7. Гейльман Н. И., Стериополо Е. И. Коммуникативная ситуация и вариативность фонетических характеристик // Экспериментально-фонетический анализ речи: проблемы и методы : межвуз. сб. — Л., 1989. — Вып. 2. — С. 76–87.
8. Земская Е. А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. — Изд. 2-е. — М., 1987.
9. Ильичева О. В. Синтаксические признаки спонтанной речи в соотношении с социальными характеристиками говорящего // Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. — Секция грамматики (руско-славянский цикл). 16–22 марта 1988: тез. докл. — СПб., 1988. — Вып. 2.
10. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. — М. : Наука, 1975.
11. Мартынюк А. П. О реализации принципа вежливости в речи мужчин и женщин // Вестник Харьков. ун-та. — Харьков, 1989. — Вып. 339: Человек и речевая деятельность. — С. 89–92.
12. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 17: Теория речевых актов.
13. Сусов И. П. О двух путях исследования содержания текста // Значение и смысл речевых образований. — Калинин, 1979. — С. 90–103.
14. Филиппов К. А. Особенности интонационного членения высказывания говорящими разных возрастных групп (на материале немецкого языка) // Экспериментально-фонетический анализ речи: проблемы и методы : межвуз. сб. — СПб., 1997. — Вып. 3. — С. 76–87.
15. Филиппов К. А. Лингвистика текста. — СПб., 2003.
16. Хэррис З. С. Метод в структурной лингвистике // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 2. — М., 1965. — С. 209–227.

17. Швейцер А. Д. Социальная дифференциация английского языка в США. — М. : Наука, 1983.
18. Brown P., Fraser C. Speech as a Marker of Situation // *Social Markers in Speech*. K. R. Scherer, H. Giles (eds.). — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1979.
19. Brinker K. *Textlinguistik: Studienbibliographie*. — Heidelberg, 1993.
20. Ervin-Tripp S. M., Stage A. Parent-Child Discourse // *Handbook of Discourse Analysis*. T. A. van Dijk (ed.). — London: Academic Press, 1985. — Vol. 3. — P. 67–77.
21. Henne H., Rehbock H. *Einführung in die Gesprächsanalyse*. 2. Aufl. — Berlin; New York, 1982.
22. Johnson F. L., Aries E. I. The talk of women friends // *Women's Studies International Forum*. — 1983. — 6 (4). — P. 353–361.
23. Steinig W. *Soziolekt und soziale Rolle*. — Düsseldorf: Schwann, 1976.
24. Tannen D. Gender Differences in Conversational Coherence: Creating Involvement in Best Friend's Talk // *Discourse Processes*. — 1990. — 13:1.
25. West C., Fenstermaker S. Doing Difference // *Gender & Society*. — 1995. — 9. — P. 8–37.